УДК 803.3-087.2(477.64)

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ У СТЕПОВИХ ЗАПОРІЗЬКО-ПРИАЗОВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Пачева В.М.

Українська літературна мова, належачи до полідіалектних утворень, сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, до складу якого входять середньонаддніпрянські, слобожанскькі і степові говори. У науці степові говори довгий час не враховувались при вивченні джерел формування української літературної норми, на що вказував А.М.Поповський [1; 10]. Однак з цього погляду вони привертають до себе особливу увагу дослідників.

Зокрема, запорізько-приазовські говірки, поширені у межиріччі Берди та Молочної, досі не вивчалися. У роботі розглядаються особливості парадигм іменників на матеріалі живого мовлення мешканців двох сіл – Костянтинівки Мелітопольського району та Володимирівки Приазовського району, говірки яких взято за основу для порівняльного аналізу. При обстеженні названих говірок інформаторами були представники трьох вікових груп: молодша (20-40 років), середня (40-60 років) та старша (60 років і більше). До інформаторів не зараховувались люди, які мають вади у вимові. Чітко відбирались виключно корінні жителі. Вибір говірок зазначених сіл зумовлений особливістю заселення.

Виникнення сіл Костянтинівки та Володимирівки відбулося майже одночасно – на початку 60-х років XIX ст. під час заселення спорожнілих ногайських аулів. Масове переселення до Приазов'я в ці роки мало кілька напрямків: а) з прилеглих районів Таврійської губернії; б) з лівобережних та частково правобережних українських губерній; в) з деяких російських губерній; г) з Бессарабії (переважно болгари, а також українці, росіяни, молдовани, албанці, гагаузи). Це зумовило багатонаціональний склад населення регіону з абсолютним переважанням українців, серед яких, у свою чергу, є вихідці з різних регіонів.

Так, с.Костянтинівка було засноване у 1859 р. українцями з с.Андріївки Таврійської губернії, до яких трохи пізніше приєдналися переселенці з Полтавської, Харківської та Воронезької губерній [2; 450]. Якщо врахувати, що с.Андріївка було засноване на початку XIXст. переселенцями з Полтавської, Чернігівської та інших губерній, можна зробити висновок, що найзначнішу роль у заселенні Костянтинівки відіграли вихідці з Полтавщини. За переписом 1989 р. українці складали майже 69% жителів села. Володимирівка була заснована у 1862 р. українцями з Бессарабії. У літературі трапляється помилкове твердження, що це село заснували болгари[2; 590]. За переписом 1989 р. українці складали майже 100 % населення.

Степові говірки взагалі є об'єктом дослідження мовознавців протягом тривалого часу. Спроби аналізу граматичних рис степового говору зустрічаються уже в другій половині XIX ст. Так, зокрема, у свій час вагомий внесок у виділенні степового говору зробив К.П.Михальчук. У XX ст. дослідження цього говору було продовжене. Загальну характеристику граматичних особливостей названого говору зустрічаємо у працях Ф.Т.Жилка "Українська діалектологія" (Львів,1951), "Нариси з діалектології української мови" (К.,1955,1966), "Говори української мови" (К., 1958), В.А.Чабаненка "Говірки долини річки Кінської" (Запоріжжя,1965), Й.О.Дзендзелівського "Конспект лекцій з курсу української діалектології" (Ужгород, 1966), С.П.Бевзенка "Українська діалектологія" (К., 1980), І.Г.Матвіяса "Українська мова і її говори" (К., 1990), а також у багатьох інших дослідженнях. Проте проблема наукового вивчення говірок українців запорізького Приазов'я залишається відкритою. Зокрема, актуальним є дослідження особливостей відмінювання іменників у цих говірках.

В основу системи відмінювання іменників української літературної мови покладено поділ на чотири парадигми або відміни, які сформувалися на давньоруському мовному грунті [3; 124]. Діалектна парадигма іменників різноманітна, вона є відображенням складного історичного розвитку відмінювання іменників всього українського мовного ареалу, що й засвідчують народні говори.

Як відомо, до І відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду з флексіями *-а /-'а*. Основу цієї парадигми становлять іменники з колишніми основами на *-а* та *-йа*. Відповідно в процесі її формування ця модель виявилась найбільш стійкою та впливовою, зокрема, на *–а* [4;11]. У літературних парадигмах іменників І та ІІ відмін розрізняються три варіанти – твердий, м'який та мішаний - форм однини й множини. Як і в сучасній українській літературній мові, особливості парадигм іменників

українських говірок досліджуваного мовного ареалу найбільше виявляються у формах однини. З погляду вираження флексій парадигматичних класів слів іменникові відміни говірок с.Костянтинівки та с.Володимирівки не є одноманітними.

Так, називний відмінок однини говіркових парадигм іменників І відміни тут становить модель на *-а/-ʼа* та множини – на *-и/-і* відповідно до літературної мови (*п ч о л`а, р`а м а – р``а м а, х в`і г`у р а, х р`у х- т а, к в а с`о л`а, з о*$^{y}$*з`у л`а*) [Кст.] та (*б ж о л`а - б ж д`о л`а, к в а с`о л`а – х в а с`о л`а, х в`і г` у р а, з у з`у л`а)* [Влд.]. Ці флексії характерні для молодшого, середнього та старшого поколінь. Модель родового відмінка цієї літературної парадигми іменників у формах однини на *-и,-і,-ї* та множини з флексіями нульовою, *-ей, -ів* не має відмінностей з говірковою парадигмою обстежуваних сіл. Зокрема, фіксуються паралельні форми (*б а б – б а б``і ў / б`а б`і ў, х а т – х а т``і ў*) у мовленні уже зазначених вікових груп. Найбільш поширеною є модель на *-ів*, яка характерна для говірок східної Харківщини [5;177], Полтавщини [6;282], південнобессарабських Одеської області [7;89], східностепових Донецької області [8;142].

Давальний відмінок характеризують флексії *-і/-ї* однини та *-ам/-ʼам* множини даних говірок і не мають розходжень з літературною мовою та іншими говірками. Так, модель на *-і* (*б у т`и л к`і, б у м` а ж*$^{ш}$*к`і, р у- к``і, н о г``і*) є переважаючою у с.Володимирівці на відміну від говірки с.Костянтинівки, де паралельно рівномірно фуцнкціонує модель на *-е* (*б у т`и л к`е, б у м`а ж к`е, р у к``е, н о г``е*) переважно у носіїв молодшого покоління. Це, очевидно, пояснюється особливостями приміської говірки, близьким розташуванням с.Костянтинівки від м.Мелітополя та, відповідно, безперечним впливом російської мови, особливо на мовлення молодшого покоління. Для знахідного відмінка парадигми іменників І відміни говіркам с.Костянтинівки та с.Володимирівки властиві флексії *-у, -ю* в однині та нульова, *-и, -і,-ї* у множині відповідно до норм літературної мови.

Модель на *-ой* орудного відмінка однини у досліджуваному говірковому ареалі переважно вживається молодшим поколінням (*з и м`о й – з`і м`о й, д о р`о г о й, н о г`о й, в о д`о й*) [Кст.-Влд]. Флексія *-ойу,* яка характерна для іменників твердої основи, використовується молодшими жителями рідко. Проте для представників середнього та старшого віку вона є широковживаною. Як загальновідомо, флексія *-ойу* під впливом твердого варіанту може поширюватись на флексії І відміни іменників м'якої основи (*д о л`о н`о й у, з и м л``о й у, в о д`и ц`о й у*) [Кст] і переважає у паралелі з *-ейу* (*д о л`о н е й у, з и м л`е й у, в о д`и ц е й у*) [Влд]. Паралель *-ойу/-ейу,* в якій переважає *-ойу*, є загальновживаною у мовленні носіїв зазначених вікових груп даного ареалу. Проте флексія *–ейу* за своєю поширеністю і, відповідно, частотою вживання як специфічна виступає у говірці с.Володимирівки, що з цього погляду не відрізняється від літературної мови. Модель на *-ойу* як найтиповішу для подільських, полтавських, слобожанських і степових та рідковживану в говірках Середньої Наддніпрянщини, західній частині говірок Східного Полісся називає І.Г.Матвіяс. [9;18]. У мішаному варіанті відповідно спостерігаємо паралельні форми (*д у ш`о й у – д у ш`е й у, г р`у ш о й у – г р`у ш е й у*) в обох говірках.

Називний відмінок однини парадигми іменників ІІ відміни у вживанні флексій не має розходжень з літературною мовою. Проте форми множини характеризуються особливістю використання флексій *-а, -ʼа* (*д о- х т о р`а, г р у н т`а, у ч и т и л``а*) молодшим поколінням у с.Костянтинівці та *-и,-і* середнім і старшим *(д о- х т о р`и, г р у н т`и, у ч и т и л``і*) [Кст.-Влд.], де ця модель поширюється у носіїв всіх вікових груп. У родовому відмінку однини іменники, які в літературній мові мають флексію *–а*, в говіркових варіантах с.Володимирівки функціонують з *-у* (*к`і л о г р`а м у, м`е т р у, г и к т`а р у*) - це переважно назви мір довжини, ваги, часу. Вони поширені однаково у мовленні носіїв говірки. З цього погляду в говірці с.Костянтинівки, можливо за аналогією до російської мови, вживається *-а*. Тут очевидна подібність норм української та російської мов.

Для давального-місцевого відмінків однини іменників ІІ відміни характерні паралельні форми. У давальному вживається модель на *-ові,-еві* та *-у*, а в місцевому – ще й на *-і*, що є типовою рисою південно-східних діалектів [10; 96]. Зокрема, (*б`а т`к о в`і, б р`а т о в`і - б`а т`к у, б р`а т у; н а г р`у ш`і, н а д у б`у, н а л`о- д`у, у с т а в`у, у л`і с`у, у к`і н`ц`і, у м``і с`а ц`і*) [ Кст.] та (*б`а т`к о в`і, б р`а т о в`і - б`а т`к у, б р`а т у; н а г р`у ш`і, н а д у б`у, н а л`о д`у, у с т а в`у - н а д`у б`і, н а л``о д`і, у с т`а в і*) [Влд] функціонують як паралельні.

Відомо, що в орудному відмінку однини цієї парадигми іменників у сучасній українській літературній мові закономірними є флексії *-ом,-ем,-єм.* А іменники середнього роду на *-ʼа* мають відповідно *-ам,-ʼам.* І.Г.Матвіяс до найголовніших особливостей цих форм зараховує появу флексії *-ом* після основ на м'які та стверділі приголосні за зразком іменників з твердими приголосними основи, і звертає увагу на вживання форми орудного відмінка однини від іменників ІІ відміни колишніх *-йо*-основ із флексією *-ом*

у подільських, бойківських, лемківських, закарпатських, частині наддністрянських, східнополіських та середньополіських говірок.

Із південно–східного наріччя модель на *-ом* в іменниках з м`якими і стверділими приголосними основи вживають у степових говорах, зокрема, в західностепових наддунайських говірках (*д`у н а й о м, с`е л и- ш ч о м*), говірках Одещини (*к`о н'о м, к у ш ч`о м*), слобожанських говорах (тут ця модель має паралельну флексію *-ем - к`о н'о м – к`о н е м*), частково у середньонаддніпрянських (*г а`й о м – г `а й е м*) [11; 44 - 45]. Ці моделі характерні і для запорізько-приазовських говірок с.Костянтинівки та с.Володимирівки. Отже, форма орудного відмінка однини іменників II відміни на *-ом* - одна із широковживаних діалектних форм.

З погляду вираження флексій парадигматичних класів слів флексії іменників III відміни в цих говірках переважно такі, як і в літературній мові. Проте у родовому та орудному відмінках однини іменників цієї парадигми говіркам, як відомо, зокрема, деяким новостворениим, притаманні паралельні варіанти. Родовий відмінок має варіанти на *-і,-и*, а орудний - на *-у, -уйу* та *-ойу*. Так, модель на *-ойу* є основною у наддунайських говірках. Ці варіанти функціонують як у південно-західних, так і в деяких південно-східних говірках. Форму на *-у* з подовженим (подвоєним) м'яким приголосним перед флексією (*т'`і н':у, н'`і ч':у,*)як характерну особливість південно-східного наріччя виділяє С.П.Бевзенко у вже названій праці.

У досліджуваних говірках с.Володимирівки і с.Костянтинівки маємо варіанти у родовому відмінку (*т'`і- н'і, н`о ч'і, п'`е ч'і – п`е ч' і, с о л'і*), а в орудному відмінку - на *-ойу*, який значно переважає у паралелі з *-у* і є функціональним для жителів старшого покоління (*н`о ч о $^{у}$й у – н`о ч':у, с`о л'о й у – с о л':у, п'`е ч':у*) с.Костянтинівки на відміну від (*н'`і ч':у – н`о ч':у, с'і л':у - с о л':у, п'і ч':у*) с.Володимирівки, де ця модель є характерною для носіїв всіх вікових груп. Отже, говірка с.Володимирівки у вираженні флексій III відміни іменників більш близька до норм літературної мови, ніж говірка с.Костянтинівки.

Для давального - місцевого відмінків однини іменників IV відміни взагалі у діалектах української мови поширеними є паралельні форми. Зокрема, для південно-східних і поліських діалектів характерними є форми із флексією *-і* та суфіксом (*`і м е н'і, п л`е м е н'і*), з цим же закінченням без суфікса (*в і м й`і, у п л`е м й і, н а л о ш'`і, н а й а г н'`і).* В обстежуваних говірках вживаються форми давального відмінка на *-і* та суфіксом (*п л`е м и н' і, `і м и н' і, т и л'`а т'і, г у с'`а т'і*)[Кст.-Влд.]. Не мають паралельних, зокрема, форми родового відмінка. У с. Костянтинівці закріпилась модель на *–йа* (*в'`і м й а, і м й`а, п л`е м й а)*, а в с.Володимирівці попередній приголосний основи, маючи цю флексію, завжди вимовляється м'яко (*в`и м'а, `і м'а, п л`е м'а*). Ці моделі є характерними для представників будь-якої вікової групи.

Володимирівська та костянтинівська говірки запорізького Приазов'я за особливостями парадигм іменників ствержують свою приналежність до степових говорів південно-східного наріччя української мови. Серед чотирьох розглянутих парадигм можна виділити головні риси. Так, у відмінковій парадигмі іменників І відміни вони виявляються у давальному відмінку однини. Зокрема, говірка с. Костянтинівки має м'який кінцевий приголосний основи та флексію *–е* без чергування приголосних *к-ц*. Це свідчить про порівняно більший вплив російської мови на дану говірку, ніж володимирівську.Цей вплив можна характеризувати як двосторонній: внутрішній – у с.Костянтинівці мішаний склад населення, серед якого значно переважають українці; зовнішній – близьке розташування м.Мелітополя, що дозволяє цю говірку розглядати як приміську. Відповідно у говірці с.Володимирівки флексія *-і* не має розходжень із нормою, а відсутність чергування приголосних *г,к - з,ц* підтверджує поширеність цього явища у степових говорах. Подальше обстеження запорізько–приазовських говірок дозволить зробити висновки про характер та частоту його функціонування.

В орудному відмінку однини з-поміж вживаних форм на *–ой,-ойу,-ейу,* варіант на *–ой* однаково поширений і характерний для молодшої вікової групи обох говірок, а варіант з *-ойу* функціонує у мовленні середнього покоління с. Костянтинівки. Це свідчить, що процеси впливу російської мови сьогодні охоплюють переважно молодшу та середню вікові групи. У костянтинівській говірці флексія *-ойу* витісняє *-ейу* у мовленні представників старшого покоління. Для середнього флексія *-ойу* паралельна з *-ой*. Це дозволяє припустити, що риса, типова для полтавських говірок, збереглась без змін. Її передали, очевидно, вихідці із Полтавщини, які були серед заселенців с.Костянтинівки. Для наступних поколінь цього села форма на *-ойу*, як бачимо, може бути відмираючою. Володимирівська говірка через менший вплив російської мови, дальше розташування від м.Мелітополя та порівняно значне переважання українського населення має більше спільних рис з українською літературною мовою.

У називному відмінку множини та родовому однини іменників ІІ відмини аналізовані говірки також мають відмінності. Форми називного відмінка. множини на *-а,- а* - специфічні для костянтинівської говірки, зокрема, молодшої групи; *-и,-і* – для старшої, дають можливість передбачати, що ця риса

прийшла з Полтавщини. Проте її можна зарахувати також і до російськомовних. У родовому відмінку однини (в назвах мір довжини, ваги, часу), можливо, за аналогією до російської мови, також тут вживається флексія *-а*.

Рисою, що яскраво виділяє костянтинівську говірку та відрізняє її від літературної мови і володимирівської говірки є поширення моделі на *-ойу* орудного відмінка однини іменників ІІІ відміни, яка й затвердилась серед найстарших мовців. Її вживання у паралелі з *-у* можна виразити так: *-ойу*> *- у*, де флексія *-у*, окрім *-ейу*, будучи типовою для полтавських говірок, збереглась тут саме у старшій віковій групі. Виявлені риси костянтинівськоі говірки, у порівнянні з володимирівською, хоч і не нові у степових говорах, проте вони дозволяють кваліфікувати говірку с.Володимирівки як більш стійку у відмінковій парадигмі іменника щодо російськомовного впливу. Наступні польові обстеження запорізько-приазовських говірок є необхідними з погляду з`ясування особливостей вираження діалектних рис на інших мовних рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поповський А.М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови.- Дніпропетровськ,1989.- 87с.
2. История городов и сёл УССР: Запорожская область.- К.,1981.- 725 с.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови.- К.: Вища школа,1980.- 319 с.
4. Козачук О.Г. Особливості відмінкової парадигми іменників І відміни у поліських говірках // Граматичні аспекти української мови.- К.,1985 – с.11-15.
5. Лисиченко Л.А. Із спостережень над системою словозміни в говірках східної Харківщини // Наукові записки ХДПІ.Філологічна серія.- Т.31.-Харків,1958.- С.177-194.
6. Ващенко В.С. Полтавські говори.- Харків,1957.- 537 с.
7. ДроздовськийВ.П. Окремі явища граматичної аналогії в українських говірках Татарбурнарського, Саратського та Білгород-Дністровського районів Одеської області // Праці ОДУ.Серія філологічних наук.- Вип.11.-Одеса,1961.- С.88-96.
8. Омельченко З.Л. Родовий відмінок іменників у східностепових говорах // Українське мовознавство. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.11.- К.: Вища школа,1983.- С.135-144.
9. Матвіяс І.Г. Орудний відмінок однини іменників І відміни в українській мові // Територіальні діалекти і власні назви.- К.: Наукова думка,1965.- С.16-30.
10. Бевзенко +С.П. Українська діалектологія.- К: Вища школа, 1980.- 245с.
11. Матвіяс І.Г. Взаємодія основ з твердими і м’якими приголосними у відмінковій парадигмі іменника // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів.- К.: Наукова думка,1983.- С.30-60.